

ODBRAMBENA SARADNJA SRBIJE I TURSKE KAO POKAZATELJ SPROVOĐENJA DAVUTOGLUOVE „STRATEGIJSKE DUBINE“

Đorđe M. Pavlović

Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka

U ovom radu analizira se stepen usklađenosti odbrambene saradnje Srbije i Turske od 2004. do 2014. godine sa spoljnopolitičkom koncepcijom Ahmeta Davutoglua, iznetoj u njegovom delu „Strategijska dubina“. Radi toga je u članku pretežno korišćena komparativna metoda za poređenje stepena saradnje na planu odbrane Turske i Srbije, kao i Turske i „Kosova“. Isti metod korišćen je i za poređenje uočenog nivoa odbrambene saradnje sa Davutogluovim idejama iz navedenog dela. Pritom su, kao poredbeni polja, izdvojeni: ugovorna osnova odbrambene saradnje, bilateralne posete visokog nivoa i konkretne aktivnosti u okviru saradnje na planu odbrane. Kvalitativna analiza sadržaja dokumenata korišćena je za prikupljanje podataka sa zvaničnih sajtova Ministarstva odbrane Srbije, pojedinih institucija Vojske Srbije, Ministarstva za Kosovske snage bezbednosti, kao i Davutogluovog dela.

Autor je ustanovio da je u navedenom periodu Turska intenzivno podržavala razvoj odbrambenog sektora „Kosova“, dok je njena saradnja sa Srbijom bila ograničena na aktivnosti koje su više političke nego vojne prirode, što je u potpunom saglasju sa idejama iz „Strategijske dubine“. Zaključuje se da će se i u narednom periodu odbrambena saradnja Beograda i Ankare razvijati, pre svega, u funkciji bilateralnih odnosa na političkoj ravni, pri čemu se kao otežavajuće okolnosti izdvajaju izbor Davutoglua za turskog premijera, Erdogana za turskog predsednika, ali i kriza trilateralne saradnje Srbije, Bosne i Hercegovine i Turske kao dominantnog okvira srpsko-turske političke komunikacije. Sa druge strane, saradnja Ankare i Prištine najverovatnije će biti nastavljena istim ili čak i intenzivnijim tempom, imajući u vidu da ne postoje značajnije prepreke za njen razvoj.

Ključne reči: *Srbija, Turska, Vojska Srbije, Kosovske snage bezbednosti, odbrambena saradnja, spoljna politika*

Uvod

Spoljnopolitički koncept Ahmeta Davutoglua (*Ahmet Davutoğlu*) privukao je veliku pažnju, kako akademske zajednice, tako i širih društvenih krugova, prevashodno zbog pojačanog turskog angažmana na međunarodnoj sceni, a samim tim i na Balkanu. Imajući u vidu da je pomenuti aktivizam spoljne politike Ankare nailazio na protivrečne ocene, ali i na negiranje bilo kakve povezanosti sa Davutogluovim delom „Strategijska dubina“, osnovna hi-

poteza ovog rada je dokazivanje te veze na primeru turskog nastupa prema Srbiji u periodu od 2004. do 2014. godine. Naime, saradnja Srbije i Turske na planu odbrane, kao najdelikatnijem polju političke saradnje dveju država, može se posmatrati kao jedan od indikatora sprovođenja Davutogluovih zamisli na Balkanu u navedenom desetogodišnjem intervalu.

Kada je reč o vremenskom određenju istraživanja, za početnu tačku odabrana je 2004. godina iz tri razloga. Prvi je činjenica da je srpsko-turska odbrambena saradnja obnovljena upravo te godine i da je trajala tokom celog navedenog intervala. Takođe, Davutoglu je pomenuto delo objavio 2001. godine, nakon čega je došla do izražaja i njegova uloga stvaraoca i sprovodioca spoljne politike Turske. Prostorno određenje saradnje obuhvata teritorije Turske i Srbije, uključujući i Kosovo i Metohiju.

U ovom članku, dominantna je komparativna metoda, budući da se poredi stepen odbrambene saradnje Srbije i Turske sa istovrsnom saradnjom Ankare i Prištine. Osim toga, pomenuti metod koristimo i prilikom poređenja efekata te saradnje sa zamislama iz Davutogluove „Strategijske dubine“. Da bi se uspešno obavilo prvo poređenje, određena su tri segmenta odbrambene saradnje u okviru kojih ćemo upoređivati nivo bilateralnih odnosa. Prvo poredbeno polje je ugovorna osnova saradnje u oblasti odbrane, drugo čine bilateralne posete visokog nivoa na istom planu, dok poslednje predstavljaju konkretne aktivnosti odbrambene saradnje. Na taj način biće ostvaren uvid u sve relevantne segmente bilateralnih odbrambenih odnosa, što će omogućiti izvođenje zaključka o navedenoj hipotezi.

Od metoda za prikupljanje podataka pretežno će biti korišćena metoda kvalitativne analize sadržaja dokumenata. Pritom su kao izvori podataka za drugo i treće poglavlje rada uglavnom korišćeni zvanični internet sajtovi Ministarstva odbrane Srbije i pojedinih institucija Vojske Srbije, kao i Ministarstva za Kosovske snage bezbednosti. Iako na njima nisu navedene sve bilateralne aktivnosti sa Turskom, to značajnije ne umanjuje relevantnost izvedenih zaključaka rada. Izlaganje je pritom u najvećoj meri hronološko, radi sistematičnosti i preglednosti teksta.

Srbija u Davutogluovoj „Strategijskoj dubini“

Od dolaska na vlast Partije pravde i razvoja (*Adalet ve Kalkınma Partisi – AKR*) 2002. godine spoljna politika Turske bila je sve aktivnija i prodornija, kako u njenom neposrednom susedstvu, tako i na globalnom planu. Taj diplomatski polet prevashodno je zasluga glavnog turskog spoljnopolitičkog stratega Ahmeta Davutoglua. Svoje neosmanističke ideje objedinio je u delu „Strategijska dubina“, u kojem je sistematično izložio celovitu koncepciju spoljne politike koju bi Turska trebalo da sledi kako bi se što bolje pozicionirala u međunarodnim odnosima. Šta- više, Davutoglu je bio u prilici i da neposredno realizuje preporučeni koncept, budući da je obavljao funkcije glavnog savetnika premijera (od novembra 2002. do aprila 2009. godine), zatim ministra spoljnih poslova (od 1. maja 2009. do 8. avgusta 2014), nakon čega je izabran za premijera.

Iako je Balkanu u pomenutom Davutogluovom delu posvećena relativno velika pažnja, interesantno je da se Srbija ne spominje kao bitan partner za tursku spoljnu politiku. Štaviše, Srbija i Grčka se u njegovom delu posmatraju kao države „protiv kojih se, a ne sa kojima se“ vodi turska politika u regionu [1]. Davutoglu čak govori o „grčko-srpskom savezu“ kao o nečemu što bi turska spoljna politika trebalo da neutrališe, a kao posebnu opasnost sagledava eventualni prilazak Bugarske navedenom savezu.

U procenjivanju značaja Beograda za balkanske odnose, on sagledava Srbiju u kontekstu njegove vizije tri regionalna koncentrična spoljnopolitička prstena, čije je središte Kosovo i Metohija. „Prvi prsten je unutrašnji prsten, koji čine Kosovo (samim tim i Srbija), Albanija i Makedonija, i on je poprište konflikata koji proističu iz fragmentacije albanskog etničkog identiteta. Drugi prsten sačinjavaju Grčka, Jugoslavija tj. proširena Srbija, Bugarska, Turska i Bosna i Hercegovina, odnosno države koje će se prve u slučaju širenja krize direktno u nju uključiti. Treći prsten čine zemlje koje mogu uticati na ravnotežu u dvama unutrašnjim prstenovima. Tu spadaju Hrvatska (...), Mađarska (...), i Rumunija” [2]. Imajući u vidu da je delo „Strategijska dubina” objavljeno 2001. godine, dok Crna Gora još nije bila nezavisna, u skladu sa Davutogluovim napomenama, biće svrstana u drugi prsten.

Iz ovog kratkog citata uviđamo da je Srbija jedina balkanska država koju Davutoglu smešta u dva kruga, budući da Kosmet smatra nezavisnim. Pošto kao turski prioritet na Balkanu određuje jačanje Albanije, ali i albanskog faktora u celini [2], očigledno je zbog čega Davutoglu Srbiju ne smatra savezničkom državom. To opredeljenje učvršćuje i drugim prioritetom turske politike na Balkanu – osnaživanjem položaja Bošnjaka. Takva stanovišta imaju dalekosežne posledice na turski spoljnopolitički nastup prema Srbiji, a naročito na planu odbrane.

Odbrambena saradnja Turske i Srbije

Obnova saradnje Beograda i Ankare u oblasti odbrane nakon oružanih sukoba na teritoriji bivše SFRJ devedesetih godina prošlog veka započeta je *zaključivanjem bilateralnih ugovora*. Naime, okvirni Sporazum o vojnonaučnoj i vojnotehničkoj saradnji iz 2004. godine predviđa veoma brojna područja za zajedničke aktivnosti.¹ Iako naziv ovog dokumenta ne upućuje na tako širok opseg saradnje, on je predvideo i konkretne načine sprovođenja bilateralnih aktivnosti, kao i zaključivanje godišnjih planova saradnje [3]. Stoga je u narednom periodu navedeni sporazum korišćen kao osnovni dokument za sve kasnije aktivnosti na planu odbrambene saradnje.

Konkretizacija jednog od vidova bilateralnih aktivnosti ostvarena je iste godine, zaključivanjem Sporazuma o saradnji u vojnoj industriji. Osnovni cilj potpisivanja ovakvih sporazuma bilo je pronalaženje stranih tržišta za proizvode srpske odbrambene industrije, budući da je beogradsko rukovodstvo tražilo mogućnost za njeno ponovno pokretanje.² Ugovorom je predviđeno zaključivanje posebnog dokumenta kojim bi bila regulisana razmena i zaštita poverljivih podataka i materijala u vojnoj industriji [4].

Nakon gotovo četvorogodišnjeg zastoja, intenziviranje tursko-srpske odbrambene saradnje dolazi nakon parlamentarnih izbora u Srbiji 2008. godine. Naime, početkom februara 2009. godine potpisan je Plan bilateralne vojne saradnje sa Turskom, u kojem su, kao prioritetne oblasti, navedene školovanje i obučavanje, kao i priprema za zajedničku

¹ Reč je o: vojnoj obuci i obrazovanju, vojnoj saradnji oružanih snaga, razmeni vojnih posmatrača, odbrambenoj industriji, armijskoj organizaciji, vojnoj medicini, vojnoj topografiji, vojnoj istoriji, vojnoj nauci, kao i zajedničkom razvoju, proizvodnji, unapređenju i plasmanu vojne opreme.

² Sporazum o saradnji u vojnoj industriji predviđa aktivnosti dve države koje se odnose na zajednička istraživanja, proizvodnju, modernizaciju i prodaju proizvoda odbrambene industrije, kao i saradnju vojnotehničkih institucija i remontnih zavoda. Osim toga, planirana je i razmena naučno-tehničkih informacija i učešće na sajmovima vojne industrije u državama potpisnicama sporazuma.

vežbu specijalnih snaga [5]. Dugo očekivano operacionalizovanje dotadašnje ugovorne osnove dogodilo se iste godine zaključivanjem Sporazuma o zaštiti poverljivih informacija i materijala u oblasti vojne industrije [6].³

Nakon toga, 8. aprila 2010. godine potpisan je Sporazum o saradnji Ministarstva odbrane Srbije i Generalštaba turske vojske, kojim su prvenstveno konkretizovani oblici saradnje u domenu vojnog obrazovanja [7]. Usledilo je zaključivanje plana bilateralne vojne saradnje 7. maja 2010. godine, koji je podrazumevao: razmenu poseta visokog nivoa, zajedničku obuku za učešće u mirovnim operacijama, vežbe specijalnih jedinica, školovanje i nastavak zajedničkih projekata iz proteklog perioda [8]. Naredna dva plana srpsko-turske vojne saradnje (za 2011. i 2012. godinu) imala su gotovo iste prioritete: učešće u zajedničkim vežbama specijalnih snaga, školovanje i obuku, kao i vojnoekonomsku saradnju [9]. Međutim, najznačajnija aktivnost u 2012. godini bilo je zaključivanje sporazuma o turskoj donaciji za konverziju aerodroma u Lađevcima u visini od deset miliona evra [10]. Bilateralni planovi saradnje za 2013. i 2014. godinu nisu predviđali proširenje dotadašnje saradnje, budući da je najznačajnija aktivnost u te dve godine bila uzvratna poseta načelnika turskog generalštaba Srbiji [11, 12].

Prva *bilateralna poseta visokog nivoa na planu odbrane* u posmatranom periodu bio je dolazak načelnika turskog generalštaba generala Hilmiya Ezkeka (*Hilmi Özkök*) u Beograd 9. avgusta 2004. godine. On se susreo sa ministrom odbrane Srbije i Crne Gore (SCG) Prvoslavom Davinićem, a tom prilikom je potpisan okvirni sporazum o bilateralnoj vojnoj saradnji. Nakon toga usledio je dolazak turskog ministra odbrane Mehmeda Vedždija Gonula (*Mehmet Vecdi Gönül*) u Beograd, 19. avgusta 2004. godine, kada je potpisan pomenuti Sporazum o saradnji u vojnoj industriji. U susretu sa ministrom odbrane SCG Prvoslavom Davinićem njegov turski gost je izrazio želju da SCG učestvuje na sajmu vojne opreme u Ankari naredne godine [13].

Nakon skoro petogodišnje pauze u razmeni međusobnih poseta u oblasti odbrane, načelnik Uprave za međunarodnu vojnu saradnju Milorad Perić, na sastanku sa načelnikom Uprave za odnose sa inostranstvom i međunarodna bezbednosna pitanja generalmajorom Mehmetom Četinom (*Mehmet Çetin*) potpisao je u Ankari, 2. februara 2009, plan bilateralne vojne saradnje za tu godinu. Tom prilikom načelnik Perić se susreo i sa načelnikom Uprave za strategijsko planiranje turskog generalštaba general-potpukovnikom Huseinom Nusretom Tašdelerom (*Hysein Nusret Taşdeler*) [5]. Nakon toga, državni sekretar ministarstva odbrane Dušan Spasojević posetio je Ankaru 2. aprila, gde se susreo sa njegovim kolegom general-pukovnikom Ahmetom Turmušem (*Ahmet Turmuş*), dogovarajući se o predstojećem bilateralnom susretu ministara odbrane. Osim toga, Spasojević se tom prilikom sastao i sa načelnikom Glavne uprave za planove turskog generalštaba general-potpukovnikom Huseinom Tašdelerom [14]. Usledila je poseta načelnika Vojnomedicinske akademije general-majora Miodraga Jevtića turskoj sanitetskoj službi i vojnozdravstvenim ustanovama od 12. do 16. aprila te godine. On se susreo sa načelnikom turske Vojnomedicinske akademije general-potpukovnikom Hasanom Memišogluom (*Hasan Memişoğlu*) i dekanom Vojnomedicinskog fakulteta generalmajorom Zekijem Bajraktarom (*Zeki Bayraktar*) [15].

³ Tim ugovorom definisani su nivoi tajnosti dokumenata koji se razmenjuju, ali i način prenosa informacija putem diplomatskih misija dve zemlje.

Usledila su tri susreta dvojice ministara odbrane tokom 2009. godine. Prvi susret Dragana Šutanovca i Gonula dogodio se krajem aprila te godine, u okviru posete srpske delegacije sajmu naoružanja u Istanbulu [16]. Ubrzo su pomenuti ministri potpisali Sporazum o zaštiti poverljivih informacija i materijala u oblasti vojne industrije 12. maja u Ankari, konstatujući da je bilateralnu odbrambenu saradnju neophodno proširiti i na oblasti obrazovanja i zdravstva. Ministar Šutanovac tada je posetio i komandu turskih specijalnih snaga [17]. Treći susret dvojice ministara te godine dogodio se 19. septembra, a tom prilikom je konstatovan dobar nivo saradnje dve vojske u oblasti obuke. Osim toga, započeti su i pregovori o mogućnostima transformacije vojnog aerodroma „Lađevci” kod Kraljeva u civilno-vojni, sredstvima iz turske donacije [18]. Nakon razgovora, ministar Gonul je prisustvovao promociji potporučnika Vojske Srbije [19].

Iako naredne godine nije bilo susreta ministara odbrane, nastavljeni su bilateralni susreti na nižem nivou. Prilikom potpisivanja Sporazuma o saradnji u oblasti obuke između srpskog ministarstva odbrane i turskog generalštaba 8. aprila 2010. godine, susreli su se načelnik Uprave za obuku i doktrinu srpskog generalštaba general-major Petar Čornakov i načelnik za operacije u turskom generalštabu general-potpukovnik Mehmet Eroz (*Mehmet Eröz*) [20]. Naredna prilika za međusobni susret bile su odbrambene konsultacije predstavnika turskog generalštaba na čelu sa general-majorom Četinom i srpskog ministarstva odbrane 7. maja iste godine, koje je predvodio načelnik Perić. I tom prilikom razmotrene su mogućnosti turske donacije za konverziju aerodroma u Lađevcima [21]. Nakon toga, turska delegacija, predvođena državnim sekretarom ministarstva odbrane general-potpukovnikom Turmušom, boravila je u poseti Srbiji, tokom koje su se susreli sa državnim sekretarom Spasojevićem, načelnikom generalštaba general-potpukovnikom Milojem Miletićem i državnim sekretarom Zoranom Jeftićem. Takođe, obišli su Vojnomedicinsku akademiju, a prisustvovali su i vežbi kadeta Vojne akademije „Diplomac 2010”, 25. juna 2010. godine [22, 23].

Tokom 2011. godine nastavljeni su susreti predstavnika Turske i Srbije, a prvi u nizu bio je sastanak pomoćnika srpskog ministra odbrane Ilije Pilipovića sa podsekretarom turskog ministarstva odbrane za odbrambenu industriju Muradom Bajarom (*Murad Bayar*), 28. marta u Ankari [24]. Usledile su i druge po redu bilateralne odbrambene konsultacije 26. aprila u Ankari, a ujedno su načelnik Perić i načelnik turske Uprave za stratejsko planiranje general-major Tahir Bekiroglu (*Tahir Bekiroğlu*) potpisali plan bilateralne vojne saradnje za tu godinu [25]. Četvrti bilateralni susret dvojice ministara odbrane organizovan je 11. juna prilikom posete srpske delegacije sajmu vojne opreme u Istanbulu *IDEF 2011*, pri čemu je težište sastanka bilo dogovaranje nastavka školovanja i obuke pripadnika dve armije [26].

Treće bilateralne odbrambene konsultacije održane su u Turskoj 15. februara 2012. godine, a dve delegacije predvodili su državni sekretar srpskog ministarstva odbrane Tanja Mišćević i podsekretar u turskom Ministarstvu nacionalne odbrane general-potpukovnik Umit Dundar (*Ümit Dündar*). Tom prilikom naglašen je značaj turske donacije za radove na aerodromu u Lađevcima, kao i potreba nastavka zajedničkih vežbi i vojnog obrazovanja [27]. Nakon opštih izbora u Srbiji, te godine nije bilo bilateralnih susreta političkih rukovodstava na planu odbrane, ali je načelnik srpskog generalštaba general-potpukovnik Ljubiša Diković 13. i 14. decembra posetio Tursku, gde se susreo sa generalom Nedžetom Ozelom (*Necdet Özel*). Tokom razgovora dve delegacije su se saglasile da bi na obostranu korist trebalo nastaviti saradnju na poljima vojnog obrazovanja i zajedničkih obuka [28].

Naredne dve godine nije bilo bilateralnih sastanaka višeg nivoa; čak su i planovi vojne saradnje dveju zemalja potpisivani sa turskim izaslanicima odbrane u Srbiji. Jedini izuzetak u tom

pogledu predstavljaju četvrte srpsko-turske odbrambene konsultacije, održane 11. marta 2013. godine u Beogradu. Delegacije su predvodili načelnik Uprave za međunarodnu vojnu saradnju brigadni general Ljubomir Nikolić i načelnik Sekcije za bilateralu Uprave za međunarodne vojne odnose turskog generalštaba pukovnik Metin Uzel. Tom prilikom ponovo su kao prioritete oblasti saradnje označene vojno obrazovanje i zajedničke vežbe specijalnih snaga [29].

Konkretno bilateralne aktivnosti Turske i Srbije u posmatranom periodu odvijale su se na nekoliko polja. Kada je reč obukama pripadnika turskih OS u Srbiji, dvojica pripadnika bili su na kursu u Centru za usavršavanje kadrova ABHO u Kruševcu 2009. godine, a jedan 2011. godine [30]. Saradnja sa pomenutim centrom nastavljena je i u 2012. godini, kada ga je delegacija turskih OS posetila od 9. do 13. jula. Međutim, pripadnici Vojske Srbije u većem broju su bili na obukama u Turskoj, budući da je ministar Gonul već 19. avgusta 2009. godine izjavio da je do tada 35 srpskih vojnika bilo na obukama u oblasti borbe protiv terorizma u turskim vojnim institucijama [31]. Sa druge strane, na planu zajedničkog školovanja oficira dve armije, 24. juna 2011. godine, jedan turski oficir završio je 54. klasu generalštabnog usavršavanja u Srbiji [32].

Tri zajedničke vežbe specijalnih snaga predviđene brojnim planovima bilateralne saradnje realizovane su naizmenično u Srbiji i Turskoj jednom godišnje u periodu od 2008. do 2010. godine. Pritom je prva izvedena u Nišu, druga u Turskoj, dok je poslednja u tom nizu realizovana 8. oktobra 2010. godine na srpskom poligonu „Peskovi“ kod Velikog Gradišta. Tom prilikom pripadnici protiterorističkog bataljona Specijalne brigade Vojske Srbije i Specijalne brigade turske vojske izveli su obuku sa savremenim automatskim i poluautomatskim naoružanjem [33].

Dve strane ostvarile su i uzvratna učešća na sajmovima naoružanja i vojne opreme, a taj način saradnje razvijan je od 2009. godine, kada je ministar Šutanovac predvodio srpsku delegaciju koja je posetila sajam vojne opreme „IDEF 2009“ u Istanbulu [34]. Budući da se ovaj sajam održava svake druge godine, srpska delegacija, na čelu sa ministrom Šutanovcem, prisustvovala je i na „IDEF 2011“ [26], dok je Jugoimport SDPR učestvovala na „IDEF 2013“ [35].

Sa druge strane, turska delegacija posetila je sajam „Partner 2011“, koji je održan u junu 2011. godine u Srbiji [36]. Takođe, turski predstavnici učestvovali su i na naučnim skupovima istraživača iz područja odbrambenih tehnologija „OTEH 2009“ i „OTEH 2011“, koje je organizovalo srpsko ministarstvo odbrane i Vojnotehnički institut [37, 38]. Poseban vid saradnje predstavljalo je i učešće turskih pilota na aero-mitinzima u Batajnici 13. septembra 2009. i 1. septembra 2012. godine [39, 40].

Odbrambena saradnja Turske i „Kosova“

Izgradnja *ugovorne osnove saradnje* „Kosova“ i Turske na planu odbrane odvija se kontinuirano od 2009. godine. Naime, 24. decembra te godine u Ankari je zaključen krovni sporazum Ministarstva Kosovskih snaga bezbednosti (KSB) i turskog ministarstva odbrane o saradnji u oblasti vojne obuke, tehnike i nauke [41].⁴ Naredne godine usledio je sporazum o finansijskoj i vojnoj pomoći između Turske i „Kosova“, kojim se Ankara obavezuje da Prištini is-

⁴ Taj dokument predviđa zajedničke aktivnosti, pored ostalog, na poljima: vojne obuke i obrazovanja, logistike, zdravstva, komunikacione tehnologije, mirovnih i humanitarnih operacija, saradnje vojnih institucija (naročito KSB i turskog MO), uzajamnih poseta i razmene vojnih obaveštajnih informacija.

poruči proizvode turske odbrambene industrije u visini od 1.046.500 lira (oko 480.000 američkih dolara), dok je 120.750 lira (oko 55.000 dolara) predviđeno kao finansijska pomoć [42]. Saradnja je nastavljena u istom smeru i 2011. godine, kada je u Ankari zaključen istovrsan sporazum o novoj donaciji Turske od 1.180.000 lira (oko 540.000 dolara), sa dodatkom klauzule o tajnosti podataka o sadržaju opreme koja se za KSB nabavlja od turske odbrambene industrije [43]. Istog dana potpisan je i sporazum o saradnji u odbrambenoj industriji, na osnovu kojeg su planirani istraživanje i proizvodnja naoružanja i vojne opreme, razmena informacija i dokumenata o standardima u tom privrednom sektoru, kao i učešće na sajmovima [44].⁵

Naredne godine, 22. novembra 2012, usledio je novi ugovor o finansijskoj saradnji Turske i „Kosova”, s tim što je donacija Ankare ovoga puta iznosila 2.075.000 lira (oko 1.100.000 američkih dolara) [45].⁶ Poslednji sporazum Prištine i Ankare u posmatranom periodu zaključen je 2014. godine, a reguliše međusobne odnose u oblasti vojnomedicinske saradnje [46].⁷

Bilateralne posete vojnih i političkih rukovodilaca „Kosova” i Turske intenzivno su razmenjivane tokom 2009. godine. Naime, otpočele su susretom načelnika Odeljenja za planiranje i operacije turskog ministarstva odbrane general-majora Erdala Eztirka (*Erdal Öztürk*) i ministra za KSB Fehmija Mujote (*Fehmi Mujota*), 21. januara [47]. Usledio je prijem delegacije turskih oružanih snaga, predvođene general-potpukovnikom Huseinom Tašdelerom, 17. aprila u Prištini, od strane ministra Mujote i komandanta KSB general-potpukovnika Sulejmana Seljimija (*Sylejman Selimi*) [48]. Nakon toga ministar Mujota susreo se sa turskim ministrom odbrane Gonulom u Ankari 27. aprila [49], a general Seljimi posetio je načelnika Generalštaba turske armije generala Ilkera Bašbuga (*Ilker Başbuğ*), krajem maja [50]. Posete su kulminirale susretom ministra Mujote i generala Seljimija sa zamenikom načelnika generalštaba turskih oružanih snaga generalom Aslanom Ginerom (*Aslan Güner*), 24. decembra iste godine, kada je potpisan i prvi bilateralni sporazum.

Usled političke krize na „Kosovu” tokom 2010. godine nije bilo razmene bilateralnih poseta sa Turskom u oblasti odbrane, ali je nakon formiranja nove vlade nastavljena saradnja sa Ankarom. Naime, od 25. marta 2011. godine general Seljimi je boravio u četvorodnevnoj poseti Turskoj, susrevši se sa čelnicima turskog generalštaba generalom Ginerom i njegovim zamenikom generalom Išikom Košanerom (*Işık Koşaner*), načelnikom turske vojne bolnice u Ankari general-pukovnikom Orhanom Akbašom (*Orhan Akbaş*), komandantom IV korpusa general-potpukovnikom Jašarom Gilerom (*Yaşar Güler*), komandantom Egejske vojske generalom Tašdelerom [51]. Saradnja je nastavljena 16. novembra iste godine posetom šefa Direkcije za operativu KSB general-majora Kadrija Kastratija (*Kadri Kastrati*) Turskoj, gde je imao sastanke sa novim načelnikom turskog generalštaba generalom Nedžetom Ezelom, komandantom turskih kopnenih snaga generalom armije Hajrijem Kivrikogluom (*Hayri Kivrikoglu*), komandantom IV korpusa general-pukovnikom Ihsanom Ujarom (*İhsan Uyar*), načelnikom ankarske bolnice generalom Akbašom i komandantom Ratnog koledža generalom Ginerom [52].

⁵ Ovim dokumentom predviđeni su i stepeni poverljivosti informacija koje se razmenjuju u oblasti vojne industrije, načini njihovog čuvanja i razmene, usled čega nije bilo potrebno potpisivati poseban sporazum o tim pitanjima, kao u slučaju Republike Srbije.

⁶ Donacija je ponovo podeljena na dva dela, pri čemu je za nabavku naoružanja i vojne opreme u Turskoj opredeljeno 1.954.000 lira (oko milion američkih dolara).

⁷ Predviđene su obuke u brojnim segmentima medicine, obuke pre početka međunarodnih misija, kao i besplatno lečenje do 50 pripadnika KSB i Ministarstva za KSB.

Međusobne posete nastavile su se i u 2012. godini, počevši od susreta delegacije više turskih oficira predvođenih načelnikom Odeljenja za logistiku turske armije general-potpukovnikom Mehmetom Četinom sa ministrom za KSB Agimom Čekuom (*Agim Çeku*) i zamenikom komandanta KSB general-majorom Rahmanom Ramom (*Rahman Rama*) 20–21. januara u Prištini [53].⁸ Ubrzo nakon toga, novi komandant KSB general Kastrati je, 20. aprila, posetio Ankaru, gde je imao sastanke sa zamenikom načelnika turskog generalštaba generalom Hulusijem Akarom (*Hulusi Akar*) i načelnikom turske vojne akademije generalom Feritom Gilerom (*Ferit Güler*) [54]. Poslednji bilateralni susret višeg ranga te godine realizovan je 18. septembra, kada je Prištinu posetio komandant turske kopnene vojske general Kivrikoglu sa saradnicima na poziv generala Kastratija [55]. Do kraja godine održana su i dva sastanka nižeg nivoa: 23. oktobra susreli su se komandanti komandi za doktrinu i obuku u Ankari [56], a 22. novembra šefovi odeljenja za međunarodnu vojnu saradnju, takođe u Ankari, potpisali su Sporazum o finansijskoj saradnji.

Naredne godine došlo je do unapređenja saradnje na polju odbrane, što se manifestovalo i razmenom visokorangiranih zvaničnika Turske i „Kosova”. Naime, 19. januara 2013. godine general Kastrati je u Prištini dočekaio tursku delegaciju na čelu sa generalom Metinom Ijildilom (*Metin İyidil*). Nakon toga došlo je do drugog sastanka dvojice ministara odbrane sa brojnim saradnicima, kada su se 8. februara 2013. godine u Prištini susreli Čeku i Ismet Jilmaz (*İsmet Yılmaz*). Tom prilikom najavljeno je školovanje kadeta sa „Kosova” u turskim obrazovnim institucijama, kao i nabavka oklopnih vozila za KSB u Turskoj. Ministar Čeku se te godine još dva puta susreo sa turskim predstavnicima: 25. aprila primio je šefa turske vojne akademije general-majora Metina Duraka (*Metin Durak*), a 5–6. decembra boravio je u poseti Turskoj, susrevši se sa načelnikom turskog generalštaba generalom Ezelom i „kosovskim” kadetima u turskoj vojnoj akademiji [57]. Sa druge strane, general Kastrati je 8. oktobra primio generala Ezela, koji je čestitao postizanje punih operativnih sposobnosti KSB-a i najavio podršku opredeljenju da ta formacija učestvuje u međunarodnim misijama [58]. Sa načelnikom turskog generalštaba generalom Ezelom tom prilikom susrela se i predsednica „Kosova” Atifete Jahjaga (*Atifete Jahjaga*) [59].

I tokom 2014. godine nastavljen je razmena poseta turskih i „kosovskih” predstavnika. Prvi susret realizovan je 21. marta 2014. godine, kada se delegacija predvođena načelnikom za komunikacije u generalštabu turskih OS general-potpukovnikom Musom Avseverom (*Musa Avsever*) susrela sa „kosovskom” delegacijom na čelu sa generalom Kastratijem. Tom prilikom pohvaljen je rad turskih instruktora u KSB-u, kao i turskog vojnog savetnika pri Ministarstvu za KSB [60]. Usledila je poseta komandanta kopnenih snaga turske armije generala Akara, koji se u Prištini, 7. maja, susreo sa ministrom Čekuom i generalom Kastratijem [61]. Ubrzo nakon toga „Kosovo” je 27. maja posetio generalni sekretar Saveta nacionalne bezbednosti Turske Muamer Tirker (*Muammer Türker*), koji je imao sastanke sa ministrom Čekuom i generalom Kastratijem [62]. Budući da je ostatak godine obeležila predizborna kampanja i šestomesečna institucionalna blokada na „Kosovu”, do kraja 2014. godine nije bilo bilateralnih susreta na najvišem nivou.

⁸ Tom prilikom članovi turske delegacije poklonili su predstavnicima KSB laboratoriju za učenje turskog jezika.

Obuka pripadnika KSB-a koju je sprovodila turska armija veoma je opsežna i intenzivna, budući da je Ankara jedan od mentora Prištine na tom polju. Naime, pripadnici KSB-a upućuju se na školovanje u turske obrazovne institucije, pri čemu su trojica kandidata otišla 30. novembra 2011. godine [63], a potpukovnik Sefer Isufi (*Sefer Isufi*) prvi je uspešno diplomirao na Ratnom koledžu turskih OS u oktobru 2014. godine [64].

Turska armija obučavala je pripadnike KSB-a za učešće u mirovnim operacijama od 2012. godine, kada je prvi vod od 33 vojnika završio tromesečnu obuku u Ankari u Centru za mirovne operacije Partnerstva za mir i Trećem korpusu turskih OS [65]. Saradnja na tom polju nastavljena je i u 2014. godini, kada je još 30 pripadnika KSB-a završilo obuku za učešće u mirovnim operacijama u Turskoj [66]. U oblasti logistike, turski instruktori su od 28. januara do 1. februara 2013. izveli obuku za pripadnike raznih jedinica KSB-a. Tokom tog kursa obrađivane su teme novih koncepata, doktrina i razvoja logistike [67].

Turske OS takođe su bile angažovane i na unapređenju sposobnosti Brigade za brzo reagovanje, koja predstavlja okosnicu KSB-a. Naime, 14. maja 2103. godine završena je četvoromesečna obuka trećeg bataljona (92 pripadnika) pomenute brigade koju su vodili turski instruktori iz misije KFOR-a, koja je podrazumevala vežbe na terenu [68].⁹ Nakon toga, u Turskoj je u avgustu iste godine za 33 pripadnika Prvog bataljona navedene brigade održana dvonedeljna obuka u pešadijskoj bazi „Ataturk” u Istanbulu [69], dok je 196 pripadnika brigade završilo četvoromesečnu obuku u septembru te godine pod turskim mentorstvom [70]. Takođe, u periodu od septembra do decembra 2013. godine završena je obuka 27 pripadnika 2S čete Drugog bataljona te brigade koju su sprovodili turski instruktori [71]. Štaviše, 22 pripadnika brigade u periodu od 23. februara do 8. marta 2014. godine bili su na obuci u Turskoj za opstanak u hladnim uslovima [72]. Istovrsnu obuku na Kosmetu, koju su vodili turski instruktori završilo je još 15 pripadnika brigade [73].¹⁰ Na kraju, tromesečna obuka 27 pripadnika 2V čete Drugog bataljona navedene brigade koju su sprovodili turski instruktori završena je 15. aprila te godine.

Zaključak

Saradnja Srbije i Turske u oblasti odbrane u periodu od 2004. do 2014. godine bila je promenljiva, sa dva uzlazna perioda (2004. i 2008. do 2012. godine), u kojima su najpre zaključivani ugovori koji su omogućili razvijanje saradnje, a zatim realizovane i brojne aktivnosti na osnovu tih sporazuma. Najznačajnije dostignuće bilateralne saradnje na planu izgradnje ugovorne osnove jeste potpisivanje četiri međudržavna sporazuma (dva 2004. i po jedan 2009. i 2010. godine), uz praksu usaglašavanja godišnjih planova vojne saradnje. Važno je napomenuti da su sporazumi iz 2004. godine bili prvi ugovori u oblasti odbrane koje je SCG potpisala sa jednom od članica NATO-a. Kada je reč o najznačajnijim posetama na visokom nivou, ministri odbrane Srbije i Turske susreli su se četiri puta u navedenom periodu (2004. i tri puta 2009. godine), dok su načelnici generalštabova imali dva sastanka (2004. i 2012. godine). Takođe, ustanovljen je i mehanizam bilateralnih od-

⁹ Vežbe su obuhvatale: streljačke položaje, sklapanje i rasklapanje oružja, pokretne formacije, navigaciju, marševanje, patrole i sl.

¹⁰ Tom prilikom uvežbavane su sposobnosti u teškim zimskim uslovima, marširanje, dnevna i noćna kopnena navigacija i sl.

brambenih konsultacija, koje su se održavale od 2010. do 2013. godine. Na polju konkretnih oblasti odbrambene saradnje ističu se zajedničke vežbe specijalnih snaga (tri u periodu 2008–2010. godine), učešća na sajmovima naoružanja i vojne opreme (od 2009. godine), kao i školovanja i obuke manjeg obima.

Sa druge strane, navedenu desetogodišnju saradnju karakterisala su i dva perioda stagnacije (2005–2008. i 2012–2014. godine), koja su uzrokovana, pre svega, političkim događajima u Srbiji. Naime, u prvom periodu došlo je do raspada državne zajednice SCG i proglašenja nezavisnosti južne srpske pokrajine, što je u velikoj meri zauzimalo pažnju beogradskog rukovodstva. Drugi period stagnacije uzrokovan je promenom vlasti u Srbiji na izborima 2012. godine, čestim izmenama na čelu srpskog resora odbrane (tri ministra vodili su taj portfelj u roku od dve godine), ali i povremenim bilateralnim političkim problemima koje su uzrokovale izjave turskog premijera Redžepa Erdogana (*Recep Tayyip Erdoğan*) o Kosovu i Metohiji. Usled toga, u oktobru 2013. godine došlo je i do srpskog otkazivanja jedine turske donacije u bilateralnoj saradnji namenjene za aerodrom u Lađevcima, što je bio i najveći nerealizovan bilateralni projekat u desetogodišnjem periodu.

Odnosi Turske i „Kosova” u oblasti odbrane imali su znatno drugačiju dinamiku, budući da su od proglašenja „kosovske” nezavisnosti 2009. godine bili stalno unapređivani. Kada je reč o zaključenim sporazumima u ovoj oblasti, potpisano ih je ukupno pet, a imali su znatno širi obim nego srpsko-turski ugovori. Na takav zaključak, osim činjenice da je Turska njima regulisala tri donacije „Kosovu”, ukazuju i područja odbrambene saradnje koje Ankara nije uspostavila sa Beogradom (reč je prvenstveno o vojnomedicinskoj saradnji i razmeni obaveštajnih podataka). Intenziviranje bilateralnih susreta u ovoj oblasti takođe je jedan od pokazatelja uspona odnosa Ankare i Prištine. Naime, turski i „kosovski” ministri susreli su se dva puta, načelnici generalštabova četiri, dok su sastanci vojnih rukovodilaca nižeg nivoa bili intenzivniji u odnosu na istovrsne srpsko-turske susrete. Međutim, najočiglednija razlika odnosa Ankare prema Beogradu i Prištini uočljiva je na trećem posmatranom polju, budući da turska armija ima veoma istaknutu ulogu u obučavanju pripadnika KSB-a. Sa druge strane, kraći zastoji u saradnji „Kosova” i Turske bili su uzrokovani dvema političkim krizama u južnoj srpskoj pokrajini (2010. i 2014. godine), ali one nisu imale toliko negativne posledice kao periodi stagnacije u srpsko-turskim odnosima.

Može se tvrditi da je Ankara intenzivno podržavala razvoj odbrambenog sektora „Kosova”, dok je turska saradnja sa Srbijom bila uglavnom ograničena na aktivnosti koje su više političke nego vojne prirode. Imajući u vidu podudarnost takvog razvoja događaja sa Davutogluovim zamislima iznetim u delu „Strategijska dubina”, hipoteza izneta u uvodu ovog rada je potvrđena. Osim toga, nalazi ovog rada govore u prilog tezi da turski spoljnopolički nastup nije samo opredeljen jačanjem „meke moći”, budući da Ankara nastoji da ojača bezbednosni sektor balkanskih aktera koje je Davutoglu označio kao prioritete za turske nacionalne interese. U tom kontekstu, bilateralna odbrambena saradnja Srbije i Turske može se sagledati i kao pokušaj Ankare da prividno kompenzuje podršku koju otvoreno pruža albanskom i bošnjačkom faktoru na tragu Davutogluovih spoljnopoličkih uputstava iz „Strategijske dubine”.

Kada je reč o perspektivama srpsko-turske odbrambene saradnje, ona će se razvijati u funkciji tri faktora: bilateralnih odnosa na političkoj ravni, unutrašnje političke stabilnosti Srbije, kao i promena u međunarodnim odnosima. Budući da je trilateralna saradnja Srbije, Turske i Bosne i Hercegovine, kao dominantan format u kojem se razvijaju odnosi Be-

ograda i Ankare, od oktobra 2013. godine u krizi, ne bi trebalo očekivati uspon aktivnosti u oblasti odbrane pre rešavanja međusobnih političkih nesuglasica. Status Kosova i Mehtohije u tom pogledu predstavlja najveći problem odnosa Srbije i Turske, iako je srpsko rukovodstvo pristalo da saraduje čak i na planu odbrane nakon što je Ankara priznala prištinsku nezavisnost i intenzivno pomagala izgradnju „kosovskog“ odbrambenog sektora. U svetlu Davutogluovog preuzimanja premijerske funkcije i Erdoganovog stupanja na položaj turskog predsednika 2014. godine, može se zaključiti da nije izvesno značajnije unapređenje srpsko-turske odbrambene saradnje. Sa druge strane, uvideli smo da je nestabilnost srpske političke scene u prošlosti bila jedan od uzroka dva perioda stagnacije, što će i u narednom periodu uticati na kvalitet srpsko-turskih odnosa u oblasti odbrane. Na kraju, izmene u međunarodnim odnosima odslikavaće se i na odnose Ankare i Beograda, a poslednji takav događaj je tursko-rusko zbližavanje u oblasti energetike, što ima potencijal za menjanje i odnosa na Balkanu. Istovremeno, kriza na Bliskom istoku, uzrokovana pojavom „Islamske države“, opravdano zaokuplja pažnju Turske, što će se uticati na određeno smanjenje njenih aktivnosti u našem regionu.

Nasuprot tome, odbrambena saradnja Prištine i Ankare u narednom periodu najverovatnije će biti nastavljena istim ili čak i intenzivnijim tempom, budući da ne postoje značajnije prepreke za razvoj međusobnih aktivnosti. Štaviše, najavljeni proces transformacije KSB-a u OS „Kosova“ zahtevaće intenziviranje saradnje sa turskim mentorima, naročito u oblastima opremanja i obuke. Takođe, činjenica da je Davutoglu turski premijer skoro izvesno ukazuje na to da će njegovi proalbanski stavovi, izneti u „Strategijskoj dubini“ i potvrđeni u prethodnih deset godina, biti realizovani i u narednom periodu. Nestabilnost „kosovske“ političke scene biće jedan od retkih izazova koji se može negativno odraziti na saradnju Ankare i Prištine u oblasti odbrane.

Literatura

[1] Дарко Танасковић, *Неоосманизам - доктрина и спољнополитичка пракса*, Службени гласник и Службени гласник Републике Српске, Београд 2010.

[2] Ахмет Давутоглу, „Стратегијска дубина – међународни положај Турске“, преведени чланак у *Политеиа*, број 2, Факултет политичких наука, Бања Лука 2011.

[3] „Закон о ратификацији споразума између Савета министара Србије и Црне Горе и Владе Републике Турске о војнонаучној и војнотехничкој сарадњи“, *Службени лист СЦГ – Међународни уговори*, бр. 22/2004.

[4] „Закон о ратификацији споразума између Савета министара Србије и Црне Горе и Владе Републике Турске о сарадњи у војној индустрији“, *Службени лист СЦГ – Међународни уговори*, бр. 1/2005.

[5] Potpisan Plan bilateralne saradnje sa Turskom, http://www.mod.gov.rs/sadrzaj.php?id_sadrzaja=1016, приступ: 10.1.2015.

[6] „Закон о потврђивању споразума између Владе Републике Србије и Владе Републике Турске о међусобној заштити поверљивих информација и материјала размењених у оквиру сарадње у области војне индустрије“, *Службени гласник – Међународни уговори*, бр. 1/2012.

[7] Saradnja u oblasti obuke, http://www.mod.gov.rs/sadrzaj.php?id_sadrzaja=1970, приступ: 10.1.2015.

[8] Potpisan Plan bilateralne vojne saradnje sa Turskom, http://www.mod.gov.rs/sadrzaj.php?id_sadrzaja=2027, приступ: 10.1.2015.

- [9] Saradnja sa Turskom, http://www.mod.gov.rs/sadrzaj.php?id_sadrzaja=2847, pristup: 10.1.2015.
- [10] Potpisan sporazum o konverziji aerodroma „Morava”,
http://www.mod.gov.rs/sadrzaj.php?id_sadrzaja=3823, pristup: 10.1.2015.
- [11] Potpisan Plan bilateralne vojne saradnje sa Turskom,
http://www.mod.gov.rs/sadrzaj.php?id_sadrzaja=5309, pristup: 10.1.2015.
- [12] Potpisan Plan bilateralne vojne saradnje sa Republikom Turskom,
http://www.mod.gov.rs/sadrzaj.php?id_sadrzaja=6765, pristup: 10.1.2015.
- [13] Srbija i Crna Gora i Turska potpisale sporazum o vojnoj saradnji,
http://www.setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/sr_Latn/features/setimes/features/2004/09/07/feature-02, pristup: 10.1.2015.
- [14] Državni sekretar Spasojević u Turskoj,
http://www.mod.gov.rs/sadrzaj.php?id_sadrzaja=1195, pristup: 10.1.2015.
- [15] Vojnomedicinska saradnja Srbije i Turske,
http://www.vma.mod.gov.rs/sr-lat/vesti/vojnomicinska-saradnja-srbije-i-turske#.VLD7HNKG_Z8, pristup: 10.1.2015.
- [16] Delegacija Ministarstva odbrane na Sajmu naoružanja u Turskoj,
http://www.mod.gov.rs/sadrzaj.php?id_sadrzaja=1252, pristup: 10.1.2015.
- [17] Sporazum Srbije i Turske o vojnoj industriji,
http://www.mod.gov.rs/sadrzaj.php?id_sadrzaja=1285, pristup: 10.1.2015.
- [18] Susret ministara odbrane Srbije i Turske,
http://www.mod.gov.rs/sadrzaj.php?id_sadrzaja=1564, pristup: 10.1.2015.
- [19] Ministar odbrane Turske u Beogradu,
http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2009&mm=09&dd=19&nav_category=11&nav_id=382281, pristup: 10.1.2015.
- [20] Saradnja u oblasti obuke, http://www.mod.gov.rs/sadrzaj.php?id_sadrzaja=1970, pristup: 10.1.2015.
- [21] Potpisan Plan bilateralne vojne saradnje sa Turskom,
http://www.mod.gov.rs/sadrzaj.php?id_sadrzaja=2027, pristup: 10.1.2015.
- [22] Vežba kadeta Vojne akademije „Diplomac 2010”,
http://www.mod.gov.rs/sadrzaj.php?id_sadrzaja=2144, pristup: 10.1.2015.
- [23] Susret državnih sekretara Spasojevića i Turmuša,
http://www.mod.gov.rs/sadrzaj.php?id_sadrzaja=2141, pristup: 10.1.2015.
- [24] Delegacija Ministarstva odbrane boravila u Turskoj,
http://www.mod.gov.rs/sadrzaj.php?id_sadrzaja=2777, pristup: 10.1.2015.
- [25] Saradnja sa Turskom, http://www.mod.gov.rs/sadrzaj.php?id_sadrzaja=2847, pristup: 10.1.2015.
- [26] Delegacija Ministarstva odbrane na Sajmu naoružanja i vojne opreme „IDEF 2011”,
http://www.mod.gov.rs/sadrzaj.php?id_sadrzaja=2882, pristup: 10.1.2015.
- [27] Bilateralne odbrambene konsultacije sa Turskom,
http://www.mod.gov.rs/sadrzaj.php?id_sadrzaja=3600, pristup: 10.1.2015.
- [28] Načelnik Generalštaba u poseti Turskoj,
http://www.mod.gov.rs/sadrzaj.php?id_sadrzaja=4466, pristup: 10.1.2015.
- [29] Bilateralne odbrambene konsultacije sa Turskom,
http://www.mod.gov.rs/sadrzaj.php?id_sadrzaja=5119, pristup: 10.1.2015.
- [30] Pregled učešća polaznika kurseva iz zemalja regiona od 2009. godine,
<http://www.vs.rs/index.php?content=ee25ebd2-de51-11e2-9157-00163e135009>, pristup: 10.1.2015.

- [31] Saradnja VS i Kfora mogla bi da bude i bolja, <http://www.politika.rs/rubrike/vesti-dana/Saradnja-VS-i-Kfora-mogla-bi-da-bude-i-bolja.lt.html>, pristup: 10.1.2015.
- [32] Završeno školovanje oficira 54. klase GŠU ŠNO, <http://www.va.mod.gov.rs/cms/view.php?id=19185>, pristup: 10.1.2015.
- [33] Srpski i turski specijalci zajedno! <http://www.vesti-online.com/Vesti/Srbija/88142/Srpski-i-turski-specijalci-zajedno>, pristup: 10.1.2015.
- [34] Delegacija Ministarstva odbrane na Sajmu naoružanja u Turskoj, http://www.mod.gov.rs/sadrzaj.php?id_sadrzaja=1252, pristup: 10.1.2015.
- [35] List of Exhibitors IDEF'13", <http://www.idef15.com/en/index.php?main=katilim>, pristup: 10.1.2015.
- [36] Sajamski dani „Partner 2011”, http://www.mod.gov.rs/sadrzaj.php?id_sadrzaja=3064, pristup: 10.1.2015.
- [37] Završen naučno-stručni skup o odbrambenim tehnologijama „OTEH 2009”, http://www.mod.gov.rs/sadrzaj.php?id_sadrzaja=1616, pristup: 10.1.2015.
- [38] Otvorena konferencija „OTEH 2011”, http://www.mod.gov.rs/sadrzaj.php?id_sadrzaja=3268, pristup: 10.1.2015.
- [39] Uručivanjem zahvalnica učesnicima završen aero-miting Batajnica 2009, http://www.mod.gov.rs/sadrzaj.php?id_sadrzaja=1543, pristup: 10.1.2015.
- [40] Aero-miting „Batajnica 2012”, http://www.mod.gov.rs/sadrzaj.php?id_sadrzaja=4079, pristup: 10.1.2015.
- [41] Cooperation Agreement between the MKSF and the Turkish Republic Ministry of Defense signed in Ankara, <http://mksf-ks.org/?page=2,24,109>, pristup: 14.14.2014.
- [42] Sporazum za vojnu finansijsku pomoć između Vlade Republike Turske i Vlade Republike Kosovo, [http://www.mfa-ks.net/repository/docs/Marr._Ks-Turqi_\(Ndihme_Financiare_Ushtarake\)_DMN-029_\(serbisht\).pdf](http://www.mfa-ks.net/repository/docs/Marr._Ks-Turqi_(Ndihme_Financiare_Ushtarake)_DMN-029_(serbisht).pdf), pristup: 14.12.2014.
- [43] Sporazum za vojnu finansijsku pomoć između Vlade Republike Turske i Vlade Republike Kosovo, [http://www.mfa-ks.net/repository/docs/Marr._Ks-Turki_DMN-009-2012_\(serbisht\).pdf](http://www.mfa-ks.net/repository/docs/Marr._Ks-Turki_DMN-009-2012_(serbisht).pdf), pristup: 14.12.2014.
- [44] Ugovor između Vlade Republike Kosova i Vlade Republike Turske o saradnji u odbrambenoj industriji, [http://www.mfa-ks.net/repository/docs/Marr._Ks-Turki_\(Bashkepunim_ne_Industrine_e_Mbrojtjes\)_032_\(serbisht\).pdf](http://www.mfa-ks.net/repository/docs/Marr._Ks-Turki_(Bashkepunim_ne_Industrine_e_Mbrojtjes)_032_(serbisht).pdf), pristup: 28.12.2014.
- [45] Sporazum finansijske saradnje između Vlade Republike Kosova i Vlade Republike Turske, [http://www.mfa-ks.net/repository/docs/Marrveshje_Ks-Turkish_DMN-010-2013_\(serbisht\).pdf](http://www.mfa-ks.net/repository/docs/Marrveshje_Ks-Turkish_DMN-010-2013_(serbisht).pdf), pristup: 28.12.2014.
- [46] MKSB i Oružane Snage Turske potpisuju Sporazum o Saradnji u oblasti zdravstva”, <http://www.mksf-ks.org/?page=3,24,1017>, pristup: 28.12.2014.
- [47] Ministar KSB-a gospodin Fehmi Mujota i njegovi saradnici sastali su se sa visokom vojnom delegacijom iz Turske, predvođenom general-majorom Erdalom Ozturkom, načelnikom Odseka za planiranje i operacije, <http://mksf-ks.org/?page=3,24,15>, pristup: 28.12.2014.
- [48] KSF Minister Fehmi Mujota together with KSF Commander Lieutenant General Sylejman Selimi and other associates, met with senior military delegation from Turkish Armed Forces, <http://mksf-ks.org/?page=2,24,38>, pristup: 28.12.2014.
- [49] Minister Mujota thanked minister Gonul, the people and the government of Turkey for the contribution and support that has provided and continues to provide for the Republic of Kosovo and its people, <http://mksf-ks.org/?page=2,24,42>, pristup: 28.12.2014.
- [50] Press Release, <http://mksf-ks.org/?page=2,24,56>, pristup: 28.12.2014.
- [51] Turska pomaže BSK-a, <http://www.mksf-ks.org/?page=3,24,294>, pristup: 29.12.2014.
- [52] Delegacija KSB-a je imala mnoge sastanke u Ankari, <http://www.mksf-ks.org/?page=3,24,423>, pristup: 19.12.2014.

- [53] General-potpukovnik Četini sa još sedam drugih generala turske vojske posetili su Ministarstvo bezbednosnih snaga, <http://www.mksf-ks.org/?page=3,24,461>, pristup: 30.12.2014.
- [54] Lt. General Kadri Kastrati was received at General Headquarters of Armed Forces of the Republic of Turkey, <http://mksf-ks.org/?page=2,24,529>, pristup: 30.12.2014.
- [55] Commander of the KSF, General Kastrati received the Commander of the Land Forces of Turkey, General Kivrikoglu, <http://www.mksf-ks.org/?page=2,24,626>, pristup: 30.12.2014.
- [56] General Brigade Enver Cikači boravio je u zvaničnoj poseti Turskoj vojsci, <http://www.mksf-ks.org/?page=3,24,636>, pristup: 30.12.2014.
- [57] Minister of KSF, Agim Ceku officially visits Republic of Turkey at the invitation of Minister of Defense Mr. Ismet Yilmaz, <http://www.mksf-ks.org/?page=2,24,898>, pristup: 30.12.2014.
- [58] Oružane Snage Republike Turske nastavljaju da podržavaju Kosovske Snage Bezbednosti, <http://www.mksf-ks.org/?page=3,24,862>, pristup: 30.12.2014.
- [59] Predsednica Atifete Jahjaga dočekala jednu delegaciju Oružanih Snaga Turske, <http://www.president-ksgov.net/?page=3,6,3077>, pristup: 30.12.2014.
- [60] Pet generala Oružanih Snaga Republike Turske posetili su ministarstvo KSB-a, <http://www.mksf-ks.org/?page=3,24,967>, pristup: 30.12.2014.
- [61] The Turkish Land Forces Commander Reaffirms Turkey's Support, *Ministry for the Kosovo Security Force Newsletter*, Number 28, June 2014, dostupno na adresi: http://mksf-ks.org/repository/docs/Newsletter_Frame_June_05062014.pdf, pristup: 30.12.2014.
- [62] Ministar i Komandant KSB-a dočekali su generalnog sekretara Saveta Nacionalne Bezbednosti Tirske, <http://www.mksf-ks.org/?page=3,24,1023>, pristup: 30.12.2014.
- [63] Kadeti KSB-a su ispraćeni na školovanju u Turskoj, <http://www.mksf-ks.org/?page=3,24,435>, pristup: 30.12.2014.
- [64] Lieutenant Sefer Isufi Graduates from the Turkish Army War College, *Ministry for the Kosovo Security Force Newsletter*, Number 32, October 2014, dostupno na adresi: http://mksf-ks.org/repository/docs/Newsletter_Frame_October_10102014v2.pdf, pristup: 30.12.2014.
- [65] Iz Turske se vratio Vod KBS-a, <http://www.mksf-ks.org/?page=3,24,537>, pristup: 30.12.2014.
- [66] There are certified 30 members of the KSF for peaceful operations, <http://www.mksf-ks.org/?page=2,24,932>, pristup: 30.12.2014.
- [67] Sertifikovani 27 oficira KSB za Logistiku, <http://www.mksf-ks.org/?page=3,24,694>, pristup: 30.12.2014.
- [68] 92 sertifikovanih pripadnika KSB, nakon obuke „Generisanje Snaga”, <http://www.mksf-ks.org/?page=3,24,757>, pristup: 30.12.2014.
- [69] Kontingent KSB otputovao u dvonedeljnu obuku u Turskoj, <http://www.mksf-ks.org/?page=3,24,821>, pristup: 30.12.2014.
- [70] Members of the Rapid Reaction Brigade Get Certified, *Ministry for the Kosovo Security Force Newsletter*, Number 20, October 2013, dostupno na adresi: http://mksf-ks.org/repository/docs/NEWSLETTER_OCTOBER.pdf, pristup: 30.12.2014.
- [71] Sertifikovano je 27 pripadnika KSB-a u kasarni „NATO vojnici” u Istoku, <http://www.mksf-ks.org/?page=3,24,926>, pristup: 30.12.2014.
- [72] Jedan vod KSB-a je otputovao Turskoj na specijalizovanoj obuci, <http://www.mksf-ks.org/?page=3,24,947>, pristup: 30.12.2014.
- [73] Sertifikovano je 15 pripadnika KSB-a u obuci Opstanak u surovim hladnim vremenskim uslovima, <http://www.mksf-ks.org/?page=3,24,951>, pristup: 30.12.2014.